

ків і еретиків (цей аспект дуже вдало відзначений автором, с. 157–161). Виглядає, що насправді трансконфесійність культу Яна з Дуклі була доволі пізнім явищем, регулярні випадки участі русинів та вірменів у культурі святого з'являються лише у XVIII – на початку XIX ст., тобто вже після утвердження унії серед цих етнічно-конфесійних груп (с. 128, 133).

На завершення Вюнш зосереджується на деяких сучасних аспектах культу святого Яна з Дуклі, зокрема вивчає вплив його канонізації, здійсненої папою Іваном Павлом II у 1997 р., на міжконфесійні стосунки на території України. Автор подає цікавий аналіз змін, які поступово відбулися у сучасному папському та церковному наративі про святого Яна з Дуклі. Дослідник фіксує поступову відмову від старих традиційних образів святого Яна з Дуклі, підставою яких була інспірована Римом ідея місіонерства, навернення та приєднання вірних східного обряду до католицької церкви, та відзначає спробу надати культурі нових екуменістичних вимірів.

Олександр Зайцев

Trevor Erlacher. *The Furies of Nationalism: Dmytro Dontsov, the Ukrainian Idea, and Europe's Twentieth Century: A dissertation submitted to the faculty at the University of North Carolina at Chapel Hill in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the Department of History. Chapel Hill: Published by ProQuest LLC 2017. 528 p.*

Як правило, наукові журнали й збірники не публікують рецензій на захищені дисертації – прийнято чекати, коли автор переробить свою працю в монографію, врахувавши зауваження, висловлені під час захисту. Однак, з огляду на важливість дисертації Треворера Ерлахера для української інтелектуальної історії ми вирішили відійти від цього правила, тим паче, що праця доступна для читачів у Інтернет-ресурсі «Carolina Digital Repository»¹.

У докторській дисертації «Фурії націоналізму: Дмитро Донцов, українська ідея та європейське XX століття», захищеній 2017 року в університеті Північної Кароліни в Чапел-Гілі, автор пропонує новий підхід до вивчення інтелектуальної біографії українського ідеолога. На її прикладі він досліджує історію українського інтегрального націоналізму від його джерел у пізній Російській імперії до холодної війни, розглядаючи його в різних регіональних, культурних та інтелектуальних історичних контекстах. Тревор Ерлахер доводить, що світогляд

¹ <https://cdr.lib.unc.edu/record/uuid:630759f8-a1dd-4727-ae35-393d51b4ad2d>

Донцова формувався, часом у парадоксальний спосіб, під впливом дуже різних чинників: по-перше, досвіду його життя на пограниччі – спершу російсько-українському, а згодом польсько-українському; по-друге, його космополітичних інтересів і прагнень, нарешті – самого життєвого шляху, що проходив через різні країни. Автор простежує еволюцію Донцова від гетеродоксального (heterodox) марксизму до ідеології, яку, слідом за Марком Антліфом, означає як «авангардний фашизм»², а далі – до теократичного традиціоналізму. Попри всі круті повороти мислителя на шляху від молодого соціаліста до старого містика, Ерлахер знаходить у його світогляді дві константи, які називає «іконоборчим авторитаризмом» і «космополітичним ультранаціоналізмом».

Перший термін означає поєднання рис авторитарної особистості з прагненням повалити загальновизнані авторитети, що правлять за «ікони» для суспільства. Як авторитарист, Донцов уважав сильну владу та ієрархію необхідними умовами порятунку нації, а як «іконоборець» усе життя поборював будь-яку владу, культурну гегемонію і традиційні авторитети. Хоч поборював в ім'я нової влади або в ім'я давніших, а тому нібито легітимніших традицій. Це, між іншим, пояснює, чому він не терпів ідеологічних відхилень і проявів непокори у лавах своїх послідовників, але сам не бажав підкорятися жодній груповій дисципліні і не визнавав жодних авторитетів серед сучасних йому українців.

Поняттям «космополітичний ультранаціоналізм» Ерлахер описує позірну суперечність між космополітичними прагненнями, трибом життя, інтересами і цінностями, європеїзмом і західництвом Донцова, з одного боку, та його крайнім націоналізмом, із другого. Це може видатися оксюмороном, але подібний оксюморон – «синтеза націоналізму та інтернаціоналізму» – вживав і сам Донцов.

Автор по-новому підходить до дослідження джерел ідеології Донцова. Як відомо, сам ідеолог категорично заперечував будь-які російські впливи на свій світогляд, однак Ерлахер про це має інакшу думку:

Хоч як він ненавидів російську гегемонію, його ідеологія в інтелектуальному аспекті багато чим зобов'язана російським мислителям – особливо слов'янофілам та панславістам з їхніми нападами на західну цивілізацію, матеріалізм, науку, демократію, лібералізм, соціалізм і модерність. Задовго перед тим, як у писаннях Донцова з'явилися Беніто Муссоліні або французький інтегральний націоналіст Моріс Баррес, визначальний вплив на його світогляд мали Федір Достоєвський, Константин Леонтьєв, Микола Данилевський, Дмитро Мережковський та Василь Розанов (с. 34).

Донцов і справді цитував цих мислителів, особливо в «Підставах нашої політики» (1921), однак використовував їхні цитати для викриття російського месіанізму та його ворожості до Заходу. Чи при цьому він справді засвоїв їхню

² Поп.: M. Antliff. *Avant-Garde Fascism: The Mobilization of Myth, Art, and Culture in France, 1909-1939*. Durham 2007.

філософію, обернувши її проти країни походження, як уважає Ерлахер? Поки що це лише гіпотеза, перевірка якої вимагає глибшого вивчення інтелектуальної біографії Донцова до початку 1920-х років. Те саме стосується і твердження Донцового сучасника, літературного критика Михайла Рудницького, про те, що на його погляди визначальний вплив мав польський марксист і націоналіст Станіслав Бжозовський (1876–1911). Це твердження свого часу поставив під сумнів Михайло Сосновський³, зате прийняв і розвинув Ерлахер (с. 63–64).

Не менш цікавими є міркування автора про психологічні підстави «чинного націоналізму» Донцова. Ерлахер знаходить ключ до їх розуміння в улюбленого філософа автора «Націоналізму» – Фрідріха Ніцше. Сам ідеолог поділяв ніцшеанський поділ моралі на «шляхетну» і «рабську», але водночас не помічав, чи волів не помічати, що деякі риси, які німецький філософ уважав ознаками рабської моралі, присутні і в його, Донцова, творах (с. 471–474). Справді, згадаймо як Ніцше описує різницю між двома видами моралі.

Тоді як уся шляхетна мораль проростає з триумфального самоствердження, рабська мораль від самого початку виголошує своє «ні» всьому «чужому», «інакшому», «не собі», і це «ні» якраз і є її творчою діяльністю. Такий ракурс оцінювання, ця *доконечна* потреба спрямовувати все назовні, замість на самого себе, якраз і є характерною рисою озлобленості⁴: мораль рабів для свого виникнення потребує насамперед ворожого зовнішнього світу, потребує, кажучи мовою фізіології, зовнішніх подразників, щоб збуджуватися взагалі, тобто її активність може в принципі бути лише реакцією⁵.

На відміну від Ерлахера, я далекий від того, щоби приписувати Донцову «рабську» мораль за Ніцше, та й узагалі не поділяю такої класифікації моралі, однак поняття ресентименту, що його впровадив автор «Генеалогії моралі», видається корисним для розуміння психологічної основи як світогляду самого Донцова, так і впливу його ідей на сучасників. Ресентимент – це психологічний комплекс, для якого характерні почуття кривди, озлобленість проти гаданих винуватців власних невдач і прагнення реваншу або помсти. Судячи з текстів і вчинків Донцова, він не був вільний від цього комплексу.

Концепція ресентименту видається продуктивною для пояснення як індивідуальних психологічних комплексів, так і масових явищ, як-от релігійні

³ М. Сосновський. *Дмитро Донцов: політичний портрет: З історії розвитку ідеології українського націоналізму* [= Бібліотека українознавства, т. 33]. Нью-Йорк – Торонто 1974, с. 76–77.

⁴ В оригіналі – Ressentiment (ресентимент). Див.: F. Nietzsche. *Zur Genealogie der Moral. Eine Streitschrift*, I, 10 // *Nietzsche Source. Digital Critical Edition (eKGBW)*, (www.nietzsche-source.org).

⁵ Ф. Ніцше. *По той бік добра і зла. Генеалогія моралі* / пер. з нім. А. Онишко. Львів 2002, с. 205.

та революційні рухи, фашизм, сталінізм, путінізм тощо. Лія Грінфелд розглядає ресентимент (resentiment) як один із головних чинників розвитку націоналізму в модерних державах⁶. Іще більшою мірою це стосується інтегрального націоналізму, що найчастіше розвивається як реакція на загрозу ззовні, справжню чи уявну небезпеку для існування нації, а надто як відгомін тяжкої політичної або воєнної поразки, що вражає національну гідність⁷.

Психологічний портрет «людини ресентименту», що його малює Ніцше⁸, багатьма рисами нагадує Донцова, хоч сам він, безперечно, відмовився б упізнати себе в цьому портреті. Домінування в його творах заперечення над ствердженням, негативної програми над позитивною; плекання багатоликого образу ворога, що охоплював Росію, більшовизм, «провансальство», соціалізм, лібералізм, згодом також євреїв і «колтунський» консерватизм; його нетерпимість, невміння пробачати і забувати, словесна агресія – все це наводить на думку, що ресентимент був одним із визначальних чинників його вдачі. Він був породжений і травматичним досвідом поразки, який Донцов поділяв з іншими прихильниками незалежності, і його власними психологічними травмами. Рання смерть батьків, арешти й ув'язнення, еміграція, ostracizm із боку однопартійців, невдача політичної кар'єри в Українській державі, знову еміграція – все це підсилювало ресентимент і спонукало до компенсаторного культу сили та волі до влади.

Не з усіма Ерлахеровими висновками можна беззастережно погодитися. Я, наприклад, не поділяю його оцінки «Підстав нашої політики» як «першої книжки, що запропонувала всеосяжну програму українського інтегрального націоналізму» (с. 189–190), – на мій погляд, націоналізм Донцова тоді ще не був цілком інтегральним. Поняття «авангардний фашизм» стосовно Донцова можна умовно прийняти, лише розуміючи під ним так званий літературний фашизм, який у ґрунті речі був протофашизмом, позаяк в українському випадку існував суто в текстовому просторі, а не як літературний відповідник політичного руху. Часом автор переборщує з прикладанням до предмета свого дослідження різних теоретичних схем, які інколи заступають автентичного Донцова.

Однак, попри окремі недоліки, «Фурії націоналізму» Тревора Елахера є новим словом у дослідженнях інтелектуальної біографії Донцова. Якщо попередні дослідники сперечалися переважно про те, як слід класифікувати його ідеологію (інтегральний націоналізм, фашизм, революційний консерватизм тощо), то Ерлахер, за його власними словами, намагається скерувати історіографію в нове русло, «подалі від ялових дебатів про те, яка етикетка

⁶ L. Greenfeld. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge (Mass.) 1992.

⁷ П. Альтер. Звільнення від залежності і пригноблення: до типології націоналізму // *Націоналізм: Антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ 2000, с. 682.

⁸ Ф. Ніцше. *По той бік добра і зла. Генеалогія моралі*, с. 205 і далі. Термін «Ressentiment» тут не зовсім вдало перекладено як «озлоблення» або «озлобленість».

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

найкраще пасує „ідеології” Донцова – так, ніби вона була чимось статичним, систематичним і єдиним, – до більш нюансованого, діяхронного, особистісного та транснаціонального підходу» (с. 467). І це цілком слушно, адже питання, чому Донцов думав, відчував і діяв саме так, а не інакше в той чи той період свого життя, для історика важливі не менше, ніж ретроспективна категоризація його «чинного націоналізму». Гадаю, що після давньої книжки Сосновського Ерлахерова дисертація на сьогодні є найуспішнішою спробою написати повну інтелектуальну біографію чи не найбільш контроверсійного українського мислителя. Очікуємо, що незабаром автор опублікує свою працю як монографію.